

УДК 37.016:74(477)"1950/1991"

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.14>**Лаврут О. О.**

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті охарактеризовано особливості організації уроків образотворчого мистецтва у школах УРСР у другій половині ХХ ст. Це відбувалося шляхом дотримання реалізації програмового забезпечення. Їх змістове наповнення здійснювалося шляхом виконання настанов партійних і державних органів влади. У роботі акцентовано, на тому, що педагоги мали втілювати у життя ідеологічні наративи в навчально-виховному процесі, які були приурочені до певних дат, особистостей і подій. Вони перекручували факти, явища, їх внесок у розвиток культури, зокрема української.

Окрім цього, учителі і школярі виконували власну місію: навчали і навчалися, розвивали творчі здібності, захоплювалися мистецтвом. Вони долучалися до різних видів мистецтва, розвитку естетичного смаку, виявленні талантів та обдарованості. Вивчали й графіку, надбання культури: скульптуру, архітектурні споруди, способи їх зображення та сприймання. Вивчали різні техніки виконання творів мистецтва на уроках. Окрім цього – твори митців, їх біографії з акцентом на російську або радянську культуру, здійснювалися бесіди, виставкова діяльність, екскурсії до музеїв.

У статті зазначається про вирішення загальних питань: кадрових та науково-методичних. Перше здійснювали вищі навчальні заклади, які намагалися поєднати психологічні, педагогічні і мистецькі запити школи. Влада, з одного боку, формально наголошувала на необхідності підготовки фахівців задля предметного та позашкільного середовища, а з іншого – мистецтво розглядала інструментом формування «радянської людини». Через нього вдавалося до формування «правильного» світогляду школярів та усіх інших, хто мав причетність до школи та поза нею. Часто до викладання долучалися учителі, які не мали до предмета відношення. Тому, якість засвоєння знань, умінь та навичок школярів із предмету бажала кращого.

У роботі наголошено, що забезпечення підручниками, посібниками, альбомами було важливим аспектом нашого питання. Протягом зазначеного періоду їх кількість і якість збільшувалися.

Ключові слова: школа, УРСР, мистецтво, навчання, виховання, урок, учні, педагоги.

Постановка проблеми. Мистецтво відіграє важливу роль у житті особистості. Адже через нього відбувається вираження світосприйняття, зв'язок із навколишнім світом. Особливо це актуально для дітей шкільного віку, коли розвиваються ставлення до себе, суспільства, культури і довкілля. Цей період є важливим для вираження динаміки цінностей учнівства. Хронологічні рамки нашого дослідження окреслюються другою половиною ХХ ст. в УРСР, коли активно реалізовувалися основні меседжі радянського суспільства, що продукувалися молоді.

Теоретичне застосування запропонованих матеріалів можливе під час вивчення курсів з історії України, історії освіти, спецкурсів, що поглиблюють, розширюють і конкретизують знання про окреслені проблеми. Практичне – під час вивчення досвіду минулого задля запобігання

реалізації негативних меседжів в освітньому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цим питанням присвячені роботи дослідників. Зокрема, Т. Паньок охарактеризувала науково-методологічні та історичні аспекти становлення та розвитку вищої художньо-педагогічної освіти в цілому у ХХ столітті, вплив суспільно-політичних факторів на реформування системи освіти, діяльність вищих навчальних закладів, підготовку педагогічних кадрів у них та збереження українських національних традицій попри ті виклики, які існували протягом довгих років [11].

Ю. Малезик проаналізувала періоди розвитку мистецької освіти другої половини ХХ ст., виділивши їх в окремі десятиліття [8, с. 156–161]. Вона охарактеризувала історико-педагогічні та теоретичні питання мистецької освіти зазначеного

періоду [10, с. 212–216]. Авторка зупинила свою увагу і на початковій школі [9, с. 40–47]. Предметом дослідження Г. Литовченко стало вивчення забезпечення підручниками з малювання у другій половині ХХ ст. [7]. У роботах здійснено джерелознавчий аналіз періодичних видань, охарактеризовано нормативно-правове забезпечення цієї проблеми [6, с. 26–29].

Л. Бабенко зупинився на програмовому забезпеченні викладання образотворчого мистецтва в УРСР від 1920-х до кінця 1980-х рр. Але ж до 1937 р. мова має йти про УСРР, а не УРСР і зміну назви згідно зі «сталінською Конституцією». [1, с. 14–17]. Т. Куліш приділяє увагу організації вивчення образотворчого мистецтва крізь призму змістового та методологічного наповнення, зупиняючись на диференційованому підході в урочній та позаурочній системі [5, с. 79–84]. А. Погоріла вивчила питання розвитку творчих здібностей школярів на прикладі різних предметів [12, с. 6–12]. Зважаючи на наукові розвідки, які стосувалися педагогічного спрямування обраної проблематики, питання з огляду історичного контексту залишилися осторонь дослідників.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення уроків образотворчого мистецтва як інструменту ідеологічного впливу на особистість школяра у другій половині ХХ ст. в УРСР. Завдання запропонованого дослідження полягають у з'ясуванні основних меседжів, які прагнула донести влада і сформувані в учнів відповідний світогляд; аналізі діяльності школярів і педагогів на уроках; характеристиці кадрового і методологічного забезпечення у закладах освіти та окресленні подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Малювання вивчалось в урочній та позаурочній системі: на гуртках, студіях, художніх школах, що було спрямоване на загальний розвиток дітей, їх здібностей і талантів, на зближення із навколишнім світом, долучення до світу мистецтва. Саме на уроки малювання покладалася реалізація естетичного виховання у школі, яке було одним зі складових системи виховання і покликане «формувати риси будівника комунізму». Наголошувалося на поглибленні знань із різних видів мистецтва, розвитку естетичного смаку у школярів, виявленні творчих здібностей, талантів та обдарованості, а тому підтримки таких дітей. Предмет мав також і ідеологічне спрямування. Як зазначає Ю. Малежик основна мета мистецької освіти полягала у зміцненні теорії і практики, реалістичному та високохудожньому

відображенні багатства країни, створенні нових яскравих продуктів [10, с. 212–216].

У навчальних планах і програмах відводилося в основному 1 година на тиждень для учнів від 1 по 6 класи. Із другої половини 1960-х рр. з'являється предмет «Образотворче мистецтво». Протягом 1970-х рр. в УРСР здійснювалися експериментальні дослідження щодо викладання предмету. Урок малювання та образотворчого мистецтва мав бути якісним, так само як і інші предмети. Він не повинен був мати тільки художнє або тільки виробничє спрямування. Значну увагу на уроках учителі приділяли роботі із наочністю, що, з одного боку, було позитивним (дитина не лише словесно, але й візуально сприймала інформацію), а й негативно, що унеможливлювало розвиток власного сприйняття і відчуття простору. Питання мистецької освіти потребувало уваги, оскільки захоплювалися або надмірною теоретизацією або власне вихованням, забуваючи про особистість дитини.

Діти не лише малювали у різних техніках, різними засобами і способами (олівцями, фломастерами, крейдою, фарбами; видряпували, писали) але й вивчали графіку, надбання культури: скульптуру, архітектурні споруди (історію їх створення, діячів), способи їх зображення та сприймання. Вони малювали з натури, по пам'яті, на основі власних спостережень та вражень, аналізували репродукції картин) [6, с. 26–29]. На останнє звертали увагу, оскільки надавали готовий продукт для школярів. Вони мали зрозуміти основні меседжі, які хотіла донести їм влада через діяльність педагога.

Ідеї та практики, які реалізовувалися на уроках були різними. Учителі малювання, наприклад О. Зайчик (середня школа № 25 м. Миколаєва), І. Адаменко (Кумарівська восьмирічна школа) навчали учнів спостерігати, усвідомлювати об'ємно-просторові форми предметів, порівнювати між собою предмети, встановлювати просторові положення, малювати олівцем і аквареллю, навчали розуміти значення малюнка у практичній діяльності особистості, користуватися малюнками на уроках з інших предметів і суспільно корисній діяльності. Учителі робили ескізи заголовки стінних газет, об'яв та плакатів [4, арк. 228].

На уроках малювання у 1–4 класах педагоги розвивали творчі здібності учнів, виховували у них художній смак, інтерес і любов до мистецтва. Переважали реалістичні сюжети. Все ж, це зводилося до певної одноманітності та часто відсутності творчості і натхнення з боку педагогів та учнів. Діти створювали портрети різних діячів, серед яких – громадські, політичні, культурні – російські

та українські. Виховна робота була пов'язана із датами і подіями радянської історії, зокрема такими: із 60-річним ювілеєм створення СРСР, прийняттям нової Конституції СРСР, реалізацією постанов партії та уряду в життя. Це здійснювалося задля формування «правильних поглядів»: звернення уваги на «Велику Жовтневу соціалістичну революцію», її діячів, особистостей, які не мали жодного відношення до української культури, але в контексті складання деформованого світогляду та штучного «великого значення» і «взаємозв'язку» із українцями, діти мусили споживати відповідний інтелектуальний та творчий продукт. Вони писали їх портрети: Л. Толстого, О. Пушкіна – як представників «прогресивної» російської культури.

На відзначення 150-річчя з дня народження і 100-річчя з дня смерті великого українського поета-революціонера Т. Шевченка у лютому – березні 1961 р. було проведено шкільні та районні конкурси на кращу учнівську ілюстрацію до творів поета. Кращими визнано ілюстрацію до вірша Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало» (Миколаївська восьмирічна школа Львівської області), барельєф «Могила поета», виготовлений учнями Монастирок-Оглядівської початкової школи і картина «Рече та стогне Дніпр широкий» – учнями Нивицької восьмирічної школи [2, арк. 54]. До знаменних дат і подій, свят у школах проводилися дитячі ранки. Підготовка до відзначення 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка по школах розпочиналася ще з початку навчального року. У школах проведені бесіди про життя і творчість поета, обладнані виставки [4, арк. 229].

Поряд із цим педагоги формували у дітей почуття прекрасного і взаємозв'язку людини із природою («Лісовий концерт», творцем якого стала учениця 1 класу Сморгівської восьмирічної школи Лопатинського району Львівської області Додик Мирослава). У школах району у 1960/1961 навчальному році працювали «малі третьяковки», де були зібрані «кращі репродукції російських та українських художників дореволюційного і радянського періодів» [2, арк. 54]. Увагу приділяли естетичному вихованню школярів на уроках малювання. На належному науковому та методичному рівні проводилися заняття у Лопатинській середній школі (учитель В. Федорович), Завидчанській восьмирічній (М. Мартиник), Монастирок-Оглядівській початковій школі (Г. Лисак) [2, арк. 54].

Окрім практичної діяльності учителі вдавалися і до інших форм роботи із учнівством. Проводили

бесіди з образотворчого мистецтва про життя і діяльність видатних художників. Серед тем були такі: «Мой друг, Отчизне посвятим души прекрасные порывы», «У чому справжня краса людини?», «Великий Жовтень в художній літературі», «Лірика О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова у творах П. І. Чайковського і М. І. Глінки», «Вірші М. Ісаковського в творах радянських митців» тощо. Спілкувалися і про жанри мистецтва – з метою ідейного і художнього виховання, здійснювали перегляд та аналіз картин кращих дореволюційних російських і українських, а також радянських художників сприяли розвиткові інтересу і любові до мистецтва «нашої Батьківщини» [2, арк. 55].

Школи організовували і проводили екскурсії до художніх музеїв. Здійснювали вечори-огляди репродукцій картин І. Айвазовського, І. Рєпіна, В. Сурікова та інших. Варто було наголошувати учням, що це російські митці, а про українські корені замовчувалося. Зокрема, перший – вірменин із Галичини, який проживав у Криму, брав участь в українському культурному житті. Під час окупації росією Кримської АР від 2014 р. і Херсону у перший рік повномасштабної війни вона вивезла його полотна, присвоюючи спадщину митця і намагаючись знищити українську культуру і ідентичність. Якщо людина народилася в російській імперії, її вже вважали і вважають росіянином і носієм російської, а не чиєї-небудь культури. І. Айвазовський товаришував із М. Гоголем, Т. Шевченком, херсонськими благодійниками і підприємцями. Значну частину життя провів у м. Феодосії, де опікувався міською культурою та розвитком інфраструктури. Окрім мариністики, його картини за сюжетом є українськими національними: про степ, чумаків, побут [13].

Необхідно було вирішити питання і кадрового забезпечення, адже на мистецтво у школі споглядали як на щось другорядне і лише допоміжне задля реалізації основних ідей радянської держави. Підготовку педагогічних кадрів здійснювали вищі навчальні заклади. Ідейна складова навчального процесу залишалася майже у сталому вигляді, що негативно впливало на розвиток особистісного потенціалу майбутніх учителів та їх однобоку підготовку, оскільки вони більше технічно були підготовлені, аніж педагогічно. Бракувало тандему педагогіки і образотворчого мистецтва. Згодом акцентувалося на активній підготовці, що виявлялося у роботі на практичних, семінарських заняттях, самостійному пошуку, постійній інтелектуальній діяльності майбутніх учителів. Протягом періоду, що вивчається,

науково-педагогічна громадськість намагалася поєднати підготовку психологічну, педагогічну та мистецьку, відкриваючи у вищих педагогічних закладах додаткову спеціалізацію «Образотворче мистецтво» [11, с. 323–329].

Підручникове на науково-методологічне забезпечення залишалося нагальним. У перше повоєнне десятиліття його надто бракувало. На видавництва «Мистецтво», «Радянська школа» та «Учпедгиз» покладалася функція забезпечення учнівства та педагогів навчальною літературою. У 1950–1960-х рр. вийшли фактично перші підручники, які згодом доповнювалися, змінювалися відповідно до вимог. До кінця 1950-х рр. не було підручників, написаних українськими авторами. Література характеризувалася одноманітністю, для читача і споживача вибір – незначний. Варто було звернути увагу і на психолого-педагогічні особливості розвитку школярів різних вікових категорій і диференційовано підходити до їх естетичного виховання і в цілому – мистецької освіти. На цьому наголошували вітчизняні дидакти. Протягом 1970–1980-х рр. з'явилася значна кількість літератури з цього напрямку: підручники, посібники, альбоми, які не лише надавали теоретичний матеріал із живопису, графіки, декоративно-прикладного мистецтва, ліплення, а й унаочнювали твори мистецтва, практично демонстрували алгоритм створення малюнків, ескізів, фігур тощо [10, с. 212–216].

Поступово модель навчання при якій учитель був головною фігурою відходив, і на передній план поставав учень, який прагнув реалізувати власний потенціал шляхом просторового, художнього мислення та безпосередньою практичною діяльністю. Проте в окремих школах викладання малювання не було поставлено на належному рівні, зокрема у таких: Хмельнянській і Куликівській восьмирічних, Трієцькій, Опільській і Стремільчанській початкових. Учителі цих шкіл Ковальчук, Машкара, Шляйя, Олійник, Крикавська несерйозно ставилися до підготовки уроків, недостатньо

унаочнювали їх. Директор Куликівської восьмирічної школи Р. Жибчин не приділяв уваги забезпеченню школи на уроках малювання відповідними картинами для проведення бесід з образотворчого мистецтва, внаслідок чого вони проходили на низькому рівні. Цей недолік характерний і для інших закладів. У школах району не працювало жодного фахівця з малювання. Багато педагогів початкових класів не мали відповідної підготовки і здібностей до малювання, не могли забезпечити викладання цього предмета на належному рівні. Підняти методичний рівень учителів намагалися шляхом проведення семінарів з естетичного виховання. І через деякий час писали, що це «допомогло поліпшити роботу із зазначеного питання», у чому вбачаємо показовий характер роботи із учителями. Але була відсутня система роботи із відповідними кадрами. Серед труднощів – відсутність літератури; обмаль друкувалося статей про передовий педагогічний досвід із вивчення предмета та наочних посібників з естетичного виховання, зокрема «серій картин класичного та радянського живопису» [4, арк. 55–56].

Серед учителів бракувало фахівців [4, арк. 228]. Їх підмінювали інші, які зовсім не володіли ні змістом, ні методичним наповненням із предмету. Особливо це стосувалося початкової школи та молодих фахівців, яким необхідно було надати навчальне навантаження. Недивно, що в окремих школах матеріал не повністю виконаний тому що в учителів була відсутня відповідна фахова підготовка [3, арк. 18].

Висновки. Отже, образотворче мистецтво стало ще одним предметом у школах УРСР у другій половині ХХ ст., яке було засобом ідеологізації дітей. Поряд із змістовим наповненням, необхідно було приділити увагу кадровому і навчально-методичному. З іншого боку, учителі продовжували здійснювати власну місію щодо розвитку творчих здібностей і становлення їх як особистостей. Перспективою наших подальших наукових пошуків може стати вивчення питання участі учнівства у конкурсній діяльності.

Список літератури:

1. Бабенко Л. В. Педагогічні орієнтації системи навчання образотворчому мистецтву в УРСР. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 33. С. 14–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuiped_2014_33_5 (дата звернення: 10.06.2025).
2. Державний архів Львівської області. Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 714. 76 арк.
3. Державний архів Львівської області. Ф. Р 1869. Оп. 1. Спр. 165. 32 арк.
4. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 2817. Оп. 2. Спр. 73. 313 арк.
5. Куліш Т. І. Диференціація навчального процесу на уроках образотворчого мистецтва (40–80-ті рр. ХХ ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 4. С. 79–84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2014_4_17 (дата звернення: 11.06.2025).

6. Литовченко Г. В. Аналіз змісту експериментальних підручників із малювання 60-х років ХХ ст. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки*. Херсон : Херсонський державний університет, 2017. Вип. 78(3). С. 26–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znprrn_2017_78%283%29_6 (дата звернення: 18.06.2025).
7. Литовченко Г. В. Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис... канд. пед. наук (доктора філософії): 13.00.01 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2018. 324 с.
8. Малежик Юлія. Зміст, мета і завдання мистецької освіти в Україні другої половини ХХ століття. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Педагогічні науки*. 2014. № 134. С. 156–161.
9. Малежик Ю. М. Роль художніх напрямів у формуванні образотворчого навчання в початковій школі (1949–1980 рр.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 9. С. 40–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2014_9_7 (дата звернення: 09.06.2025).
10. Малежик Ю. М. Теоретичні та історичні особливості розвитку мистецької освіти України другої половини ХХ століття. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти*. 2013. 14. С. 212–216.
11. Паньок Т. В. Розвиток вищої художньо-педагогічної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія. Харків : Видавництво «Оперативна поліграфія» ФОП Здоровий Я. А., 2016. 660 с.
12. Погоріла Анна. Прикладні аспекти формування творчої особистості старшокласників у школі (50–80-ті роки ХХ століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка*. 2018. № 1. С. 6–12. URL: <http://nzp.tnpu.edu.ua/issue/view/8385> (дата звернення: 12.06.2025).
13. Український вірменин Айвазовський. Біографія митця, та любов до України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pvZQqfVcRC0> (дата звернення: 08.06.2025).

Lavrut O. O. ARTS IN SECONDARY SCHOOLS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The article describes the features of the organization of fine arts lessons in schools of the Ukrainian SSR in the second half of the twentieth century. This was done by adhering to the implementation of software. Their content was filled by adhering to the guidelines of party and state authorities. The work emphasizes that teachers had to implement ideological narratives in the educational process, which were timed to certain dates, personalities and events. They distorted facts, phenomena, their contribution to the development of culture, in particular Ukrainian.

In addition, teachers and students fulfilled their own mission: they taught and learned, developed creative abilities, and were fascinated by art. They were involved in various types of art, developing aesthetic taste, revealing talents and gifts. They also studied graphics, cultural heritage: sculpture, architectural structures, ways of depicting and perceiving them. They studied various techniques for performing works of art in lessons. In addition, they studied the works of artists, their biographies with an emphasis on Russian or Soviet culture, and held conversations, exhibition activities, and excursions to museums.

The article notes the solution of urgent issues: personnel and scientific and methodological. The first was carried out by higher educational institutions, which tried to combine the psychological, pedagogical and artistic needs of the school. The authorities, on the one hand, formally emphasized the need to train specialists for the subject and extracurricular environment, and on the other hand, considered art as a tool for the formation of a "Soviet person". Through it, they resorted to forming the "correct" worldview of schoolchildren and everyone else who was involved in school and outside it. Often, teachers who had nothing to do with the subject were involved in teaching. Therefore, the quality of students' mastery of knowledge, skills and abilities in the subject left much to be desired.

The work emphasizes that the provision of textbooks, manuals, albums was an important aspect of our issue. During the specified period, their quantity and quality increased.

Key words: school, Ukrainian SSR, art, education, upbringing, lesson, students, teachers.